

Шербаева З.Э., Исакова У.И.

БИЙИК ТООЛУУ ЛАНДШАФТТАРДЫН СПЕЦИФИКАСЫ

Шербаева З.Э., Исакова У.И.

СПЕЦИФИКА ВЫСОКОГОРНЫХ ЛАНДШАФТОВ

Z.E. Sherbaeva, U.I. Isakova

SPECIFICS OF HIGH-MOUNTAIN LANDSCAPES

УДК: 911.5.22

Бул макалада бийик тоолуу аймактарга физикалык-географиялык мүнөздөмө берилип, алардын динамикасына таасир этүүчү факторлор каралган. Бийик тоолуу аймактар деп кайсылар аталат жана бийик тоолуу аймактардын чек аралары кайсы жерден өткөрүлгөндүгү жөнүндө талаш-тартыштар өтө көп санда. Бийик тоолуу аймактар башкалардан айырмаланып турган тузсуз суунун, минералдык-сырьелук ресурстардын, анын ичинде гидроэнергиянын резервуары менен географиялык чөйрөнүн өзгөчө тиби болуп саналат. Бийик тоолуу аймактардын чек аралары типтүү колдонулуучу бир нече параметрлердин (абсолюттук жана салыштырмалуу бийиктик боюнча, рельефтин тилмелениши боюнча, капталдардын тиктиги боюнча, муз каптоо ж.б.) бири боюнча бийик тоолуу аймакты бөлүп алууга мүмкүн эместиги жөнүндөгү көпчүлүк эксперттердин ой-пикирлери дал келүүдө. Бийик тоолуу аймактардын чек арасын белгилөө үчүн бул параметрлердин ар бири өзүнчө ынандыраарлык аргумент болуп эсептелбейт.

Негизги сөздөр: ландшафт, тоо, бийик тоо, абсолюттук бийиктик, жаратылыш комплекси, нивалдык ландшафт, тоолуу шалбаа, токой, ийне жалбырактуу токой.

В этой статье приведены физические и географические характеристики горных регионов, динамику факторов, которые влияют на них. Вопросы о том, какие районы называются высокогорными, где проходят границы высокогорных районов, порождают много дискуссий. Отличие высокогорных районов от других районов: наличие пресной воды, минерально-сырьевых ресурсов, в том числе гидроэнергетических резервуаров, выделяет ее в особый тип географической среды. Мнение большинства экспертов о невозможности отделить высокогорный регион через выделение одного параметра из ряда параметров, определяющих границы высокогорных районов (по абсолютной и относительной высоте, расчлененности рельефа местности, отвесности сторон, оледенению и т.д.) совпадают. Каждый из параметров установления границ высокогорных районов по отдельности не является убедительным аргументом.

Ключевые слова: ландшафт, гора, высокогорье, абсолютная высота, природный комплекс, природный ресурс, нивальный ландшафт, горные луга, лес, хвойные леса.

In this article the physical and geographical characteristics of the alpine areas are given and the factors that influence their dynamics are considered. Questions about which areas are called alpine, where the boundaries of alpine regions lie, generate a lot of discussion. The difference of high-mountainous areas from other areas: the availability of fresh water, mineral resources, including hydropower reservoirs, distinguishes it in a special type of geographical environment. The opinion of most experts about the impossibility of separating a high-mountainous region through the selection of a single parameter from a number of parameters defining the boundaries of high-mountainous areas (in absolute and relative height, dissected terrain, sheer sides, glaciation, etc.) coincide. Each of the parameters for establishing the boundaries of the highland regions separately is not a convincing argument.

Key words: landscape, mountain, high mountains, absolute height, natural complex, natural resource, nival landscape, mountain meadows, forest, coniferous forests.

Немец географы Карл Тролль бийик тоолуу жаратылышка азыркы муз каптоого же перигляциалдык солифлюкцияга ээ болгон токойлордун жогорку чегинен жогору жаткан областарды киргизген. К.В. Станюкович бийик тоолуу аймак деп токойлордун жогорку чегинен жогору жаткан тоонун бөлүгүн эсептейт (1976). Белгилүү тоо изилдөөчү Н.А. Гвоздецкий бийик тоолуу аймактарга тоолордун метеоэнергетикалык таасир этүүсүндө турган жана биргеликте бийик тоолуу аймакка типтүү болгон пейзажды түзүүчү, ага кыналып жаткан, анын бөлүктөргө бөлүнгөн өрөөндөрүн да кошуп карайт (Гвоздецкий, 1954). Бул өңдүү позицияны чет элдик геоэкологдордун арасынан, мисалы, К.Ратъенс карманат (Rathjens, 1982). Чындыгында, өрөөндүк ландшафттар туташ жаткан капталдар менен бир гана жаратылыш катыштыгында байланыштуу эмес [1]. Алар бийик тоолуу аймактардын бүтүндөй жаратылыш-чарбалык комплексинин жана өзгөчө турбазалары, мейманканалары ж.б. турак жана чарбалык курулуштары менен рекреациялык системалардын эң маанилүү бөлүгү болуп эсептелишет.

Бул позициянын негизинде бийик тоолуу ланд-

шафттарга дүйнөнүн ар башка региондорунда өздөрүнүн вариацияларына ээ болгон үч негизги бийиктик кабаттарды киргизүүгө болот [2]:

1. Өсүмдүктөрдөн ажыратылган, мөңгүлөргө, аскалуу-карлуу участкакторго ээ болгон нивалдык-гляциалдык кабат. Бул кабатка ландшафттардын нивалдык-гляциалдык тиби кирет (Н.А. Гвоздецкийдин классификациясы боюнча). Эл аралык терминологияда ал нивалдык деп аталат.

2. Тоолуу-шалбаалуу, бийик тоолуу-чөлдүү, тоолуу-тундралуу, кээде гана тоолуу-токойлуу ж.б. тоолуу ландшафттардын типтери менен нивалдык-гляциалдык кабатка чектеш жаткан (же анча көп убакыт өтпөгөн мезгилде нивалдык-гляциалдык кабат менен кыналып жаткан жана ал менен өзүнүн генетикалык байланышын жогото элек) перигляциалдык кабат. Бул кабатта тоң процесстери кеңири таркалган. Нивалдык-гляциалдык кабаттан айырмаланып бул жерде жер астындагы муз пайда болуулары басымдуу кылат (түбөлүк тоң, таш мөңгүлөрүндөгү муз ядросунун ж.б. формасында). Өсүмдүктөрдүн жана топурактын пайда болушунун өнүгүүсү катаал климат, тоң жана каптал процесстеринин таркалуусу менен дайыма күрөштө болот. Эл аралык терминология боюнча бул альпылык алкак (alpine-сөзүнүн кеңири маанисинде) деп аталат.

3. Тоолуу шалбаалары, ири токойлору, сейрек токойлуу жана бийик тоолуу-өрөөндүк токойлору менен кээде белгилүү нишалар токой-бадал өсүмдүктөрүнүн өсүүсү үчүн салыштырмалуу оптималдуу шарт, бирок, убакыт боюнча өтө туруксуз – ээлеген тоолуу талаалары жана шалбаалуу талаалары менен бийик тоолуу-өрөөндүк кабат. Эреже катары, алардын жашоосу үчүн суук жана жылуу мезгилдеринин ортосундагы жана муз каптоо ареалынын кеңейишине же кичирейишине берилген мөөнөт салыштырмалуу кыска болот. Бул нивалдык жана альпылык алкактарга кыналып жаткан жана аларды бөлүп турган бийик тоолуу өрөөндөрдү камтыган монтане (montane) деп аталган алкактын үстүңкү бөлүгү.

Бийик тоолуу аймактар географиялык чөйрөнүн типтеринин бири катары ландшафттын структурасынын өзүнчө спецификасына, анын уюшкандыгына, иерархиялуулугуна, динамикасына ээ. Жаратылыш динамикасынын негизги факторлору болуп төмөндөгүлөр эсептелет:

1. Кар көчкүлөрдүн, селдердин, жер көчкүлөрдүн, эрозиянын, күбүлүп түшүүнүн, мөңгүлөрдүн жана таш мөңгүлөрүнүн жылышынын ж.б. болушуна алып келүүчү капталдардын гравитациялык энергиясы.

2. Бийиктик боюнча, экспозициялар боюнча, көлөмү жана созулушу боюнча ар түрдүү тоолуу өрөөндөрдөгү гидротермикалык градиенттердин жогорку чыңалуусу.

3. Өсүмдүктөрдүн өсүү жана топурактардын калыптануу шарттарындагы, о.э. жаратылыш компоненттеринин ар түрдүү жаштарындагы айырмачылыктардан келип чыккан топурак-өсүмдүк катмарынын татаал мозаикасы.

Түздүктөрдөн айырмаланып бийик тоолуу ландшафттар салыштырмалуу жаш келет. Бул жерде өзүнчө компоненттердин ортосундагы байланыштар туруктуу сакталбай, туруктуу трансформацияда болушат, ал түздүктүү аймактардан айырмаланып кандайдыр бир генетикалык закон ченемдүүлүктөрдүн аныкталышын чектейт.

Бийик тоолуу кырка тоолор боюнча көбүнчө мамлекеттер ортосундагы чек аралар өтөт. Бул чек аралардын бекитилиши малдын сезондук миграциясы үчүн да, туристтик маршруттар үчүн да тоолуу өрөөндөрдүн туюктуулугун белгилейт. Чек ара жанындагы зонага жерлерди киргизүүдөн негативдүү (аймактын өнүгүүсү үчүн) натыйжалардын болуусу менен биргеликте өзгөчө чек ара жанындагы статусу менен болгон аймактардагы жаратылыш ландшафттарынын консервациясы менен байланышкан оң жактары да болот. Кол тийбеген же табигый сукцессия процессинде калыбына келген бийик тоолуу экосистемалар глобалдык өзгөрүүлөргө байкоо жүргүзүү үчүн өзүнө мүнөздүү полигон катары кызмат кыла алышат [3].

Бийик тоолуу ландшафттар адамдын ишмердүүлүгүнө аз кабылат деп эсептелгени менен, анын бир бөлүгү антропогендик модификациянын ар түрдүү даражасында турат: өзүнчө компоненттердин начар өзгөрүүсүнөн ландшафттык байланыштардын өзгөрүүсүнө чейин жана эски жаратылыш комплекстеринин ордуна жаңылардын пайда болушу. Жаратылыш комплекстери климаттын трансформацияланышынын натыйжасында өзгөрдүбү же адамдын ишмердүүлүгүнөн өзгөрдүбү аны аныктоо өтө кыйын. Чарбалык ишмердүүлүктөн келип чыккан өзгөрүүлөрдүн арасынан институттарда (чарбалык ишмердүүлүктүн күнүмдүк практикасында) тиркелген жана жергиликтүү социалдык жана жаратылыш системаларында тамырланбаган кыйыр өзгөрүүлөрдү белгилөө зарыл. Акыркылары убакыттын өтүшү менен акырындап жоголушат.

Кар көчкү же селге окшогон мезгил-мезгили менен болуп туруучу процесстер көпчүлүк бийик тоолуу жаратылыш комплекстеринин ажырагыс бөлүгүн түзүшөт. Алардын көрүнүшү жана структурасынын өзгөчөлүктөрү кар көчкүлөрдүн, селдердин же башка

процесстердин мезгил-мезгили менен жүрүп турушунан сакталып турат. Мындай жаратылыш комплекстеринин маңызы бир кыйла убакыттан кийин гана ачылат. Бул бийик тоолуу аймактардын чарбалык өздөштүрүлүүсүн өтө оорлоштурат [3].

Бийик тоолуу аймактарга жаңы, көбүнчө бийик тоолуу спецификаны эске албаган жаратылышты пайдалануунун формаларын киргизүү жаратылыш ритмикасы менен чарбалык ишмердүүлүктүн дал келбестигин күчөтүүдө. Жыл сайын селдик агымдар алып кетүүчү жолдор салынууда, кар көчкүнүн абалы эске алынбастан имараттар курулууда. Өтө көбөйүп кеткен рекреациялык борборлор туристтерди, алардын санын жөнгө салбастан, кабыл алып, ар башка сезондо туруктуулугу бирдей болбогон биотикалык компоненттерге оңолбос зыян тийгизүүдө. Малдын жайыты түрдүү ландшафттардын биопродуктивдүүлүгүнүн динамикасындагы мейкиндик-убакыттык бир түрдүүлүк эместигин эске албастан жүргүзүлөт. Ландшафттык-ресурстук шарттардын бир түрдүү эместигинен жана ар түрдүү жетишүүдөн келип чыккан чарбалык өздөштүрүүнүн бирдей эместиги көбүнчө жаратылыш ресурстарын өздөштүрүүнүн четки формасынын өнүгүүсүнө - очоктук интенсивдүүгө жана аянттык экстенсивдүүгө, о.э. ландшафттын деградациясынын очокторунун пайда болушуна жана антропогендик бузулуунун ар түрдүү даражасындагы ареалдардын таркалуусуна алып келет [4].

Жыйынтыктап айтканда, бийик тоолуу аймактар динамикалуулугу, процесстердин жана шарттардын майдалангандыгы, сырткы таасир этүүлөргө сезгичтиги менен айырмаланышат. Бийик тоолуу ландшафттарда биокөптүрдүүлүктүн жогорку деңгээли белгиленип, алар рекреациялык системалардын эң маани-

лүү бөлүгү болуп эсептелинет. Бийик тоолуу ландшафттар адамдын ишмердүүлүгүнө аз кабылат деп эсептелгени менен, анын бир бөлүгү антропогендик модификациянын ар түрдүү даражасында турат: өзүнчө компоненттердин начар өзгөрүүсүнөн ландшафттык байланыштардын өзгөрүүсүнө чейин жана эски жаратылыш комплекстеринин ордуна жаңылардын пайда болушу.

Жаратылыш процесстеринин ритми менен чарбалык ишмердүүлүктүн дал келбестигинин натыйжасынан көбүнчө ландшафттарда олуттуу өзгөрүүлөр жүрөт. Тоолуу аймактарда рекреациялык объекттерди жана жерлерди приватизациялоо менен байланышкан көрүнүштөр бар. Мында адамдын жаратылышка болгон таасири көз көрүнө трансформацияланган, ал маданий-этникалык салттардын бузулуу коркунучун жаратууда, натыйжада жаратылышты пайдалануунун жаңы, жергиликтүү жаратылыш жана этномаданий шарттарга начар ыңгайлашкан жолдорунун таралуусуна байланыштуу, жаратылыш процесстеринин коркунучтуу активдешүүсү байкалат.

Адабияттар:

1. Авессаломова И.А., Петрушина М.Н., Хорошев А.В. Горные ландшафты: структура и динамика. - М.: Изд-во Московского ун-та, 2002.
2. Гвоздецкий Н.А. Опыт классификации ландшафтов СССР // Материалы к V Всесоюзному совещанию по вопросам ландшафтоведения / Тез. докл. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961/
3. Гуня А.Н. Ландшафтные основы анализа природных и природно-антропогенных изменений высокогорных территорий. - Нальчик: КБНЦ РАН, 2010. - 200 с.
4. Мамай И.И. Основы методики изучения динамики ландшафтов. - М.: ВИНТИ, 1987.